

Nyelvek virágoskertje vagy múzeuma?

BALÁZS GÉZA

Ökológia — ökolingvisztika — nyelvművelés

Született 1959-ben Budapesten. Nyelvész, folklorista. 1984-től az Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai Magyar Nyelvi Tanszékének oktatója. 1996-tól 2000-ig az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánhelyettese.

Nem is tudom, mi a fontosabb: az ökológiai katasztrófáról vagy a nyelvi veszélyekről szólni? Egyáltalán nem véletlen, hogy bennem a kettő összekapcsolódik. Amikor az ökológusok arról beszélnek, hogy szinte minden, az emberiséggel kapcsolatos folyamat növekvő és fenntarthatatlan, azaz a növekedésbomba megállíthatatlanul ketyeg, az emberi kommunikációban, beleértve a mindennapi nyelvhasználatot, a környezeti hatásokra emlékeztető jeleket tapasztalhatunk: Egyre több és nagyobb a zaj // a nyelvi hangzavar növekszik. Visszaszorulóban a zöldterület // pusztulóban a nyelvjárások; nyelvi ízek, színek tűnnek el. Sétálunk a lakóhelyünk körül, mindenütt szemét, piszok // durvul, rongyolódik a nyelvhasználat. Régi, állandónak hitt értékek szűnnek meg // fölszámolódik a nyelvi hagyomány. Megkezdődött a biológiai sokféleség fölszámolódása // javában zajlik a nyelvi kategóriák, a nyelvváltozatok, a nyelvek fölszámolódása is. A világ globalizálódik // egyetlen világnyelv van kialakulóban.

Az elmúlt néhány év egyik legnagyobb tudományos szenzációja volt a grönlandi mély-jégminták elemzése, amelyből kiderült, hogy az ember előtti múltban (a Föld történetének jóval nagyobb fejezetében) az átlaghőmérséklet erősen ingadozott akár néhány évtized alatt is. Egy eddig ismeretlen stabilizáló mechanizmus léte rejte miatt azonban körülbelül tízezer évvel ezelőtt a kilengés megszűnt, s ezért alakulhatott ki a civilizáció. Az emberiség által körülbelül kétszáz éve elindított széndioxid-termelés azonban kilökheti a földi éghajlati rendszert ebből a stabil vezérlési tartományból. Jelenleg minden arra utal, hogy öngerjesztő és feltartóztathatatlan folyamatról van szó.

A nyelvet (akárcsak a társadalmat, a kultúrát, az emberi lelket stb.) kutató ember, ha eléggé érzékeny és figyelmes, hasonló eredményre jut. A nyelvész (engedtessek meg nekem ennyi elhivatottság vagy hivalkodás) kutatásának tárgya az emberek közötti érintkezés, kapcsolat egyik legfontosabb kódja, a nemcsak udvarlásra, kapcsolattartásra, durvaságra, esztétikai élményszerzésre alkalmas, hanem az emberi kultúrát, a hagyományokat is örökítő nyelv. Tehát a nyelvész elemzése során a nyelveken túl társadalmi, lélektani, antropológiai, ontológiai — sőt ökológiai kérdésekbe fut bele. Elmehetünk mellettük, művelhetünk „semleges”

nyelvészetet, „tisztá” tudományt, de ha arra gondolunk, hogy mi múlik az emberek közötti kapcsolatokon, s ennek (egyik, ám talán legfontosabb) eszköze a nyelv, vagyis azon, hogy van-e, létezhet-e megértés, annak nyomán megegyezés — talán felelősségünk több. Olyan ez, mint az elhasznált elem, amelyet kidobunk, vagy nem dobunk ki a szemétkébe.

**Nyelvi
környezetvédelem**

Ösztönösen ezért írtam egy 1987-ben, a Magyar Nemzetben megjelent cikkem címében: *Nyelvi környezetvédelem*. Később már tudatosan bővítettem a nyelvművelés, majd nyelvstratégia szóhasználatát olyan ökológiai és más területekről vett „stratégiai” metaforákkal, mint például a célul tűzött „fenntartható nyelv”, vagy a nyelvi cselekvésnek a „nyelvi kapuőr”, illetve a „gyorsreagálású hadtest” szerepe. Ma már egyre többen beszélnek nyelvi ökológiáról vagy ökolingvisztikáról.

A nyelvi mozgalmak sokban hasonlítanak a környezetvédelmi mozgalmakra. Például a metaforahasználatukban. A nyelvvel kapcsolatos gyakori metafora: a nyelvünk virágai (tudniillik a szólások, közmondások), a nyelvápolás, a nyelvgondozás, a hibák nyesegetése, gyomlálása, a nyelv elgazosodása, elposványosodása stb. A nyelvi mozgalmak mélyén megragadható az értékek elvesztésének antropológiai félelme, általában az élet elmúlásának féltése.

**A világ nyelvei és
Európa nyelvei**

A Földön mintegy hatezer nyelvről tudunk (ennyit föl is sorol *A világ nyelvei* című magyar lexikon), ezek egy része már nincs meg (de jó részük neve él), a meglévő nyelvek kilencven százaléka viszont veszélyben van. Tíz nagy nyelven beszél a Föld lakosságának a fele, még néhány tucat nyelven a milliós nemzetek. A többi, a maradék: a kisnyelvek, a pusztuló nyelvek, a kevésbé lakott területekre, a házakba, a családokba szorult nyelvek. Gyakorlatilag csak annak a nyelvnek van biztos fennmaradási lehetősége, amely államnyelv. S a Földön körülbelül kétszáz ország van. (Mind a nyelvek, mind az országok száma változik.)

„Új nyelvek születése”

A világ nyelveiből csak egy százaléknyi található Európában. Itt ugyanis több mint hatvan (egy számítás szerint hatvanhét) nyelvet beszélnek — mintegy három tucat országban. A kép persze bonyolult, időtől, tértől, politikai helyzettől függ. Még Európában is, napjainkban is „keletkeznek” új nyelvek. Százötven évig egységesnek szerették volna tekinteni a szerbhorvát (szerb-horvát) nyelvet, ma inkább a különbségeket hangsúlyozzák. Ugyancsak történt kísérlet a cseh és szlovák nyelv egynek tekintésére. A bolgár és a macedón nyelvről is két felfogás él: a macedónok magukat önálló népnek, nyelvüket önálló nyelvnek tekintik, a bolgárok szerint a macedón csak egy nyelvjárása a bolgárnak. A 19. században még nem beszéltek Spanyolországban a katalán nyelvről, ma már a spanyol mellett a katalán is hivatalos nyelv Katalóniában. Ausztria, Svájc önálló ország, mégsem beszélünk külön svájci vagy osztrák német nyelvről (persze a német szótárak feltüntetik a svájci vagy osztrák szóhasználatot). A magyar nyelv ki-

ugróan egységes nyelv; még a nyelvtörzstől leginkább leszakadt moldvai csángó is a közérthetőségen belül van. Persze akadtak már politikusok (sőt nyelvészek is), akik a moldvai csángót, sőt a szlovákiai magyart — föltéve, de meg nem engedve — külön nyelvként jelölték (illetve szerették volna tudni).

Erős nyelvek

A nyelvészek szerint minden emberi nyelv szerkezetét tekintve egyenrangú; megvan bennük a kettős szerkesztettség — a véges számú jelentés nélküli elemből végtelen számú jelentésszerű egységek létrehozásának a lehetősége. Am történeti-kulturális helyzetük folytán a nyelvek mégsem egyenrangúak. Vannak ugyanis erőhelyzetben lévő nyelvek: ezek többnyire az államnyelvek, sőt az egyes államok határán túl nyúló nyelvek, általában az olyan nyelvek, amelyeknek van normatív változatuk (irodalmi nyelv, köznyelv, standard). A nem államnyelvek, illetve azok a nyelvek, amelyeknek nincs jelentős szellemi kultúrája: írásbelisége, irodalma, iskolahálózata, könyvtárai, akadémiaja (az akadémiaikat eleinte a nyelv művelésére hozták létre), nyelvészete, nyelvtudománya stb. — tehát az ezzel nem rendelkező nyelvek bajban vannak, visszaszorulnak a kisteleplésekre, a tartományokba, a családokba.

Pusztuló nyelvek

Európában már eddig is számos nyelv elpusztult. Franciaországban több kihalt nyelvről tudunk. A polab nyelv egy kihalt nyugati szláv nyelv — az Elba folyó mellett beszélték. De a Kárpát-medence is valóságos nyelvi múzeum lehetne: az avarok nyelvét még csak nem is ismerjük (persze vannak, akik sejtenei vélik), a besenyők, jászok, kunok nyelvéből legalább néhány szó fennmaradt. Tehát vannak pusztuló vagy sorvadásra ítélt nyelvek: sok-sok kis finnugor nyelv is ide tartozik. Ezzel kapcsolatban említi pl. Szíj Enikő a nagyanya-nyelv fogalmát — a gyerekek sok helyen már nem az édesanyjuktól (édesanya-nyelv, anyanyelv!), hanem a nagyszülőktől tanulják az egykori anyanyelvüket.

Felélesztett nyelvek

De tudunk felélesztett nyelvekről is: Nagy-Britannia Cornwall tartományában felélesztettek egy kelta nyelvet, a cornwallit. Ez a nyelv az 1800-as évek elejére kihalt. A 20. században újra használni kezdték, ma legalább ezren beszélik. A hollandiai fríz, vagy a spanyolországi baszk nyelv nem halt ki, de egyre nagyobb a nyelvi-kulturális mozgalom e nyelvek körül. Korlátozott használati körben még egy holt nyelv is képes a fejlődésre. Ilyen például a latin — amely bizonyos területeken egyáltalán nem holt nyelv. Sőt, nem természetes, hanem természetes alapokon nyugvó, de mesterséges nyelv is képes nyelvi közösség létrehozására: ilyennek tekinthető az eszperantó. 1993-ban a Nemzetközi PEN-klub elismerte az eszperantó irodalmi nyelv jellegét.

Európai nyelvi kilátások

Az Európai Unió sok dokumentumában kinyilvánítja, hogy őrizni kell Európa nyelvi sokszínűségét, annyira, hogy az Európai Unióban minden tagország nyelve egyúttal hivatalos nyelv is (lesz). Ez a döntés tiszteletreméltó, tudományos érvekkel is alátámasztható. Sőt, azt kell mondanunk, hogy igazából csak ez elfo-

gadható. Egy nyelv kiemelése, más nyelvek kiszorítása semmilyen tudományos érveléssel nem igazolható. Természetesen a gyakorlatban nem tud megvalósulni ez a szép eszme. Az Európa Parlamentben nem lehet — illetve nem szoktak — cornwalli, luxemburgi, baszk vagy fríz nyelven beszélni. (Habsburg Ottó egyszer, igen nagy meglepetést keltve latinul szólalt fel.)

Az eszme szép, a gyakorlat nem tökéletes. A sok nyelv oly mértékben megnöveli a fordítások mennyiségét, hogy erre technikailag alig képes az Unió. Egyes pályázatok szövegét már csak angolul adják meg. Ha valaki kardoskodik, kaphat anyanyelvi változatot — bár lehet, hogy mire megérkezik, már a pályázatot el is bírálják. (A nagy nemzetközi Phare pályázatok kizárólag angolul adhatók be.)

Ezek után tényleg időszerű a kérdés: hány nyelven fogunk beszélni Európában? Ha odafigyelünk, ha valóban fontosnak tartjuk a nyelvek, kultúrák sokféleségét, egyedülvalóságát, páratlanságát — akkor reményeink szerint valamennyi európai nyelv fennmaradhat. De — előre jelezhető — egészen biztosan nem minden nyelv marad fenn minden szinten.

Közvetítő nyelvek

Gyakorlati okból szükség van általánosabb, több helyen használható közvetítő nyelvekre. Ilyenek mindig is voltak: ezek a lingua francák. A „lingua franca” kifejezés a Földközi-tenger mellékén járatos, arab elemekkel kevert újlatin, főleg olasz alapú érintkezési nyelvet jelentette, de később minden közvetítő nyelvre alkalmazták. A középkorban a latin volt Európa lingua francája, de a francia és a német nyelvnek is volt ilyen szerepe. Sőt, korlátozottan a magyar nyelvnek is. S azt se feledjük, hogy ma a magyar nyelvvel jelenleg Magyarországon kívül nyolc ország egyes területein el lehet boldogulni. Éppen ezért új jelenség, hogy nem magyarok is tanulnak magyarul.

Angol nyelv, globalizmus, anyanyelvek

Ma azonban az angol válik nemcsak európai, hanem világméretű közvetítő nyelvvé. Az angol, különösen az amerikai angol a mögötte álló politikai-gazdasági szerep következtében terjed. Az angolt még mindig nem a legtöbben beszélik a világon — de tény, hogy a legtöbb helyen és területen (közlekedés, kereskedelem, tudomány) leginkább ezzel a nyelvvel lehet elboldogulni. Persze többnyire nem ékes, választékos angol nyelvről van szó, hanem egy egyszerűsített, a hétköznapi ügyek megbeszélésére használt köznyelvről, amelyet „rudimentális” angolnak (csökevényes, leegyszerűsített), illetve pidzsinizált angolnak (pidgin-English: idegen elemekkel kevert, angol alapú érintkezési nyelv) neveznek. Ez egyébként rendben is van. (A magyar nyelvnek is létezik mind rudimentális, mind pedig pidzsinizált változata. Például rudimentális magyart beszélnek többnyire a magyarul tanulók, pidzsinizált magyarral találkozhatunk a kínai piacokon, a magyarok által előszeretettel látogatott török bazároknak, görög tengerparti üdülőhelyeken.)

Akkor tehát a verseny eldőlt: az angol lesz Európa közvetítő nyelve — s talán később hivatalos nyelve?

A verseny nem dőlt el, s nem is lenne szerencsés, ha az angol nyelv egyeduralmával végződne. Ezt egyébként nem valamiféle anglo- vagy amerikofóbia mondatja velem — én is örülök, hogy van egy olyan gyakorlati nyelv, amelyen nagyobb eséllyel érhető el a megértés vagy megértetés. Sokkal inkább történeti, pszichológiai és szociológiai érvek, okok miatt vallom: mindig több nyelvet kell helyzetbe hozni vagy helyzetben tartani a nemzetközi kommunikáció terén. Ez ma még részben így is van: Európában kisebb vagy nagyobb nemzetközi kommunikációban van szerepe a francia, a német, a spanyol, sőt az orosz nyelvnek is, ha pedig kilépünk Európából, akkor ne feledkezzünk meg a kínai, a hindi, az arab, a portugál stb. nyelvről sem! Ezek a nyelvek helyben, illetve nagyobb területen közvetítő nyelvek. És még jóval több nyelvet is említhetnék. Tehát nem szabad megfeledkeznünk a többi közvetítő nyelvről sem.

Deme László szerint a nemzetközi kommunikációban csak egyenlőtlenségek vannak. Valóban így van. Ezt az egyenlőtlenséget oly módon oldhatjuk fel: ha több nyelvet fogadunk el közvetítő nyelvnek. Az emberek többsége — érhetően — anyanyelvén képes a legválasztékosabban kifejezni magát. A nemzetközi kommunikációban az lenne a demokratikus, ha mindenki egy számára idegen, tanult nyelven beszélne. Tehát a magyar az angollal, mondjuk, németül, a francia a szlovákkal, mondjuk, angolul. Ezt szorgalmazni és támogatni kell. És természetesen fölértékelődik a fordítók és más nyelvi technológusok szerepe is.

A nemzetközi, az államközi kommunikációban tehát üdvös lenne bizonyos alkalmakkor, bizonyos szinteken néhány (több) nyelvet kitüntetni — de mindig ügyelve arra, hogy senki ne legyen nyelvi erőfölényben. Tárgyalási nyelve tehát senkinek sohasse legyen az anyanyelve!

Fölvethető és mindenképpen gondolkodni kell a mesterséges közvetítő nyelv, jelesen az eszperantó szerepéről is. Az eszperantó sokakból vált ki indulatot, ám ne feledjük: különösebb állami támogatás nélkül az eszperantónak van a legjobb nyelvpolitikája. Nyelvi kultúrája fejlődőben, erős közösségei vannak, amelyek hirdetik egy jobb, tökéletesebb, egyenrangú nemzetközi kommunikáció szükségességét.

Az egyes országokban azonban értelemszerűen különös gondot kell foglalkozni az anyanyelvvel, az anyanyelvekkel. Itt fontos lehet a többes szám: mert a többnyelvű országokban rendszerint egy nyelvvel foglalkoznak különös gonddal — mások kárára. Tehát az országgommunikációban már helyi nyelvstratégiákra van szükség: az államnyelv, az államnyelvek, a helyi nyelvek gondozásával kapcsolatban.

Miért van szükség a többnyelvűsége, ha ennyi kommunikációs gondot okoz a több nyelv léte? Antropológiai okok miatt. Nevezetesen a történeti, a pszichikai, a szociológiai tényezők miatt. Az ember legfőbb jellemzője (legalábbis eddig az volt), hogy helyi

viszonyok között tud igazán nevelődni, kiteljesedni, megismerni az őt körülvevő világ jellemzőit. A helyi viszonyokba beletartozik a helyi kultúra, folklór és nyelv.

Ravaszh László azt írja egy helyen, hogy „nem nyelvünk olyan, mint mi, hanem mi vagyunk olyanok, mint a nyelvünk”. Az anyanyelv tehát gondolkodás-meghatározó, gondolkodásformáló. A nyelvi relativizmus (determinizmus) szellemében úgy véljük, hogy ahány anyanyelv, annyi világlátás. Ettől szép, ettől gazdag az emberiség. Hogy ismét egy természeti hasonlaltal éljek: minek annyiféle állat. Mert szépek, mert kedvesek? Annyi gond is van velük: gondoljunk csak a marhára, a kergemarhára, a száj- és körmőfájásosra, a csirkére, mármint dioxinosra (igaz, ezeket a bajokat mind az ember okozta!) — egy racionális döntéssel nyilván el lehetné érni, hogy csak egyetlen „hasznos” állatfaj maradjon a Földön. A marhahús barátai ne féljenek. Ma már minden előállítható mesterségesen... Ugye borzalmas gondolat? Szerencsére senkiben sem vetődik fel. Így kell gondolkodnunk a nyelvek és a kultúrák sokféleségéről is. Ha a nyelveket, a kultúrákat, csakúgy, mint a természetet, a természeti sokféleséget (a biodiverzitást) veszély fenyegeti, mindent el kell követni, hogy a sokféleség fennmaradjon. Éppen a már emlegetett egyensúly, a titokzatos stabilizációs mechanizmus miatt.

Maradjunk a nyelveknél! Így szól a nyelvészeti megalapozottságú, és politikailag is elfogadott, kinyilvánított tétel: meg kell őrizni a nyelvi sokféleséget. A nagy kultúráknak ez biztosan sikerül, a kisebb kultúrákat, a kisebb nyelveket pedig segíteni kell ebben. A közvetítő nyelvek kialakulása részben spontán módon folyik, azt nem kell külön nagyszabású programokkal támogatni. (Persze, támogatják.) De a helyi kultúrákat, a helyi nyelveket védeni, támogatni, tudatosan fejleszteni, fenntartani kell. Senki nem gondolhatja komolyan, hogy valóban sokáig fennmaradhat egy teljesen félrebillent glóbusz, hogy a tartós gazdasági, kulturális és környezeti egyenlőtlenségek előbb-utóbb az egész Földet nem fogják fölborítani. Ezért mondom egy ideje nagyon határozottan, hogy nyelvstratégiára van szükség — hogy a politikának, a politikáknak kulturális stratégiával is kell rendelkezniük, ráadásul nem három-négy-ötéves ciklusokra, hanem évtizedekre előre, unokáink iránti elkötelezettséggel, s hogy a környezetvédelem és a kultúra védelme édestestvérek. Végző soron ugyanazt akarják...

**A magyar nyelv és
Európa**

Mit tettünk mi, magyarok eddig Európa nyelvi kultúrájáért? Órákig lehetne sorolni — ráadásul el kellene mondani közvetítő nyelveken is. Megőriztünk és a kor minden kommunikációs szükségletének megfelelő szintre fejlesztettünk egy Európában csaknem páratlan nyelvet, egy igen régi nyelvet. A magyar nyelv Európa egyik élő nyelvi múzeuma, rezervátuma. Sok olyan nyelvi kategória őrződött meg benne, amely más nyelvekben, az ún. neonyelvekben (például neolatin nyelvek) nincs meg. Fölhalmoztunk igen tekintélyes kulturális örökséget, rendelkezünk az Euró-

pában is a legelsőek közé számítható, a 11. századtól folyamatos anyanyelvi emlékekkel. Páratlan a fordításirodalmunk. Szinte mindent idehoztak, magyarra fordítottak tudósaink, íróink. A 19. században a nyelvújítás úgy modernizálta a magyar nyelvet, hogy ma sem jelent gondot bármiről magyarul beszélni. Egyik nyelvemlékünk találó mondata: „A magyar ma a világnak azon pár tucat nyelvéhez tartozik, amelyen minden tudomány anyanyelven is művelhető.” Teljesen igaza van, különösen a tanulmány elején idézettek miatt. Hiszen a világon csak néhány tucat olyan nyelv létezik, amely teljes kommunikációs, tömegkommunikációs környezetben használható. A magyar közöttük van. S ehhez rögtön hozzá kell tenni: a magyar nyelv nem csak „önmagától” ilyen jó. Hanem attól a sokféle fejlesztő, támogató törekvés-től, amely évszázadokon át alakította.

Tehát, amikor a teendőkről beszélünk, rögtön meg kell állapítani, jó alapról indulunk. Nem a semmiből, az írásos emlékekből kell egy nyelvet feléleszteni, hanem egy valóban élő, gazdag (rég-i) kategóriákkal rendelkező nyelv használóinak kell tudományosan megalapozott stratégiát készíteni és tanácsokat adni.

A tudatos magyar nyelvemlékést a 16. századtól, Sylvester Jánostól számíthatjuk. Kiemelkedő korszaka volt a tudatos nyelvújítás csaknem egy évszázadon át, vagy a 20. századi írói nyelvemlékés, sportnyelvújítás. Ezeket nyugszik a mai magyarországi, széleskörű, több nyelvi szintet felölelő és sok korosztályt átfogó nyelvemlékés mozgalom (a kiejtési versenyektől a helyesírási versenyeken át a szónokversenyekig, nyelvi játékokig).

A magyar nyelv hetéhez hasonló nagyszabású rendezvény-sorozatról nem tudok Európában. A magyar nyelvemlékésnek köszönhető, hogy az 1960-as évektől rendeznek ilyeneket, s hogy az ilyen rendezvények fenntartják a nyelvi felelősség gondolatát. 2000-ben az UNESCO tartotta fontosnak, hogy kijelöljön egy napot, amelyen a nyelvek kerülnek középpontba. Február 21. lett az anyanyelvek napja. 2001-ben nyelvfejlesztő, nyelvi-kulturális céllal európai programot is hirdettek: ez lett a Nyelvek Európai Éve, szeptember 26. pedig a nyelvek napja. Én tehát nagyon bizakodó vagyok, mert végre egy tudományosan, sőt több tudomány oldaláról alátámasztott tétel, a nyelvek, a kultúra sokféleségének kívánalma politikai támogatást kapott.

Európában, mióta politikai kontinensnek számít, mindig beszéltek magyarul. A magyar Európa legrégebbi folyamatos államnyelve — idén 1001 éves... Nyelvünk lehetőségei határtalanok — ettől nem fog függni, hogy az újabb évezredben is végig magyarul beszéljünk. Európában pedig több nyelven is boldogulhatunk...

Irodalom:

Balázs Géza: *Magyar nyelv- és kultúra az ezredfordulón. A–Z*, Budapest, 1998. (2000.); Deme László: *Nyelveink jövője és jövőnk nyelve*. Magyar Eszperantó Szövetség, Budapest, 1990.; Gados László: *Az egyesülő Európában társalogjunk vagy dadogunk?* Hexaco, Budapest, 1996.; Jávor Benedek szerk.: *A jövő nemzedékek jogai*. Védjegyet, 2000.